

TUTUK EVİ** “Bir Deney”

Philip ZİMBARDO

Craig HANEY

W.Curtis BANKS

Çeviren:

Yard. Doç. Dr. Ali DÖNMEZ*

Kalifornianın Palo Alto kasabasında bir yaz sabahının sessizliği, üniversite öğrencilerini toplu yakalama amacıyla kenti tarayan polis arabalarından birinin acı sireniyle yırtıldı. Her sanık ağır bir suçla suçlanarak anayasal hakları konusunda uyarıldı, kolları ve bacakları ayrılmış bir biçimde polis arabasına yaslandırıldı, kelepçelendi ve tutuklanmak üzere polis arabasına atılarak karakola götürüldü.

Parmak izi alındıktan ve merkezi bilgi dosyasına konulmak üzere kimlik formları hazırlanıp doldurulduktan sonra, her tutuklu, kendini böyle bir belânın içinde bulması için ne yapmış olabileceğini düşünmek üzere bir tutuk odasında yalnız başına bırakıldı. Bir süre sonra, gözleri bağlanarak “Stanford İli Tutukevine” görürüldü. Burada bir tutuklu olmanın süreci başladı -çırılklak soyuldu, inceden inceye arandı, bite pireye karşı ilâçlandı ve kendisine bir üniforma, yatak, sabun, havlu verildi.

Koşuş yöneticisi “Hoş geldin” demekte gecikmedi:

Belki biliyorsun, ben senin koşuş yöneticimim. Öyle görülüyor ki, şu ya da bu nedenle, gerçek dünyada işlev yapma yeteneğinden yoksunsun, her nedense bu büyük ülkenin iyi bir yurtdaşı olmak sorumluluğunu taşıyorsun. Biz, bu tutukevinin görevlileri ve senin doğru yola getirilmenden sorumlu kişiler, sana bu ülkenin bir yurtdaşı olarak sorumluluklarının neler olduğunu öğrenmen için yardım edeceğiz. İşte kurallar. En kısa zamanda her hücre kapısına kuralların bir listesi asılacaktır. Bunları bilmeni ve sorulduğunda, numara-

* Eğitimde Psikolojik Hizmetler Bölümü, Eğitimin Psikolojik Temelleri Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

** Philip Zimbardo, Craig Haney, W. Kurtis Banks. A. Prirandellian Prison. The New York Times Magazine 8 Nisan 1973, Bu yazının izleyen kaynaktaki kısaltılmış formu *Edward Krupat Psychology is Social: Readings and Conversations in Social psychology*. Glenview, Illinois: Scott, Foresman and Company, 1975, p. 246-253.

larıyla birlikte ezberden okuyabilmeni bekliyoruz. Eğer, bütün bu kurallara uyar, suya sabuna dokunmaz, işlediğin suçlar için pişmanlık duyar ve buna uygun bir tutum gösterirsen ben ve sen çok iyi geçiniriz.

Bunu tutukevinin 16 kuralının okunması izledi.

Kural 1: Tutuklular dinlenme aralarında, ışıklar söndükten sonra, yemeklerde ve tutuk evi avlusunun dışında oldukları her zaman sessiz olmak zorundadırlar. *Kural 2:* Tutuklular yemeklerini yalnız olarak ve yalnızca yemek zamanlarında yemek zorundadırlar. *Kural 3:* Tutuklular duvarlara, tavanlara, pencerelere, kapılara ve diğer tutukevi eşyalarına zarar veremez, bunları kırıp dökemez. . . . *Kural 7:* Tutuklular birbirlerine kimlik numaraları ile hitabetmek zorundadırlar. *Kural 8:* Tutuklular gardiyanlara "bay islah görevlisi" biçiminde hitabetmek zorundadırlar. . . . *Kural 16:* Yukarıdaki kurallardan herhangi birine uymama durumu ceza ile sonuçlanabilir.

Akşam üzerinin ilerlemiş saatlerinde bu "taze suçlular", çıplak hücrelerinin kanepelerinde, çılgınca bir sessizlik içinde oturmuş yaşamlarını böylesine bir kesinlikle değiştiren olaylardan bir anlam çıkarmaya çalışıyorlardı.

Yakalama ve sonrası işlemlerin alışılmış polis timlerince yapılmış olmasına karşın açıklanması güç, içinde bulunulan duruma uymayan belirtiler vardı. Çünkü, içinde buldukları durumda bu insanlar, sosyal psikologlarca tutukluluğun gönüllü denekler üzerindeki etkisini araştırmak amacı ile yaratılmış, garip ve deneysel bir tutukevinin birer parçasıydılar İki hafta süreli deneysel tutukevi yaşamını planlarken bir yandan "tutuklular" adı verilen insanları özgürlüklerini, yurtdaşlık haklarını, bağımsızlıklarını, ve özel yaşamlarını yitirdikleri, diğer yandan da "gardiyanlar" adı verilen diğerlerinin, kendilerine bağımlı kişilerin yönetim ve denetim sorumluluğunu yüklenerek toplumsal güç kazandıkları süreci daha iyi anlamayı amaçlamıştık.

Bu araştırmayı niçin gerçek bir tutukevinde yapmadık? İlk olarak gerçek tutukevi sistemleri sır küplerine benzerler, yansız gözlemlere kapalıdırlar, bu nedenle de, halihazırda tutukevi yönetiminin bir parçası olmayan herhangi biri tarafından çözümlenmeye olanak vermezler. İkinci olarak, gerçek bir tutukevinde her bireyin tutukevine getirdikleri ile tutukevinin onda yarattığı değişiklikleri birbirinden ayırmak olanaksızdı.

Oluşturduğumuz tutukevini klinik görüşmeler ve kişilik testlerinden elde edilen veriler temelinde "normal-ortalama" sayılabilecek benzeşik (homojen) bir grup insanla nüfuslandırdık. Deneklerimiz (10 tutuklu ve 11 gardiyan) kent ve üniversite gazetelerine verilen ilanlarla bulunan 75'den fazla gönüllü arasından seçildi. Gönüllüler, çoğunlukla, yaz mevsiminde her nasılsa Stanford yöresinde bulunan

ve tutukevi yaşamını konu olan bir çalışmaya katılarak günde 15 dolar kazanmak isteyen Amerikanın her yerinden ve Kanada'dan üniversite öğrencileri idi. Bunlar arasından yalnızca, duygusal bakımdan rahat, fiziksel açıdan sağlıklı, olgun ve yasalara uyan yurtdaşlar olarak görülenleri seçtik.

Bu ortalama, orta-sınıf, beyaz üniversite çağında erkekler (ek olarak bir doğu Asyalı öğrenci) örnekleme bir ölçüte dayalı olmaksızın, yazı tura atılarak ikiye ayrıldı. Gene yazı-tura atılarak yarısı gardiyan diğer yarısı da tutuklu rolü oynamak üzere görevlendirildi. Deneyin başında gardiyanlarla tutuklular arasında ölçülebilir hiç bir ayrılık yoktu. İşin başında, tutuklular olarak, özel yaşamlarının ve diğer yurtdaşlık haklarının çiğnenerek kötü işlemlerle karşılaşabilecekleri konusunda uyrılmalarına karşın, her deneğin, iki hafta süreli deney boyunca tutukevinin getireceklerine kendi dayanma gücüne ilişkin güveni tamdı. Her denek, hiç çekinmeden, deneye kendi isteğiyle katıldığının kanıtı olarak yazılı bir belgenin altına imzasını atmaya kabul etti.

Tutukevi Stanford Üniversitesi Psikoloji binasının bodrum katında oluşturuldu; yaz okulu döneminin sonunda da terkedildi. Uzun bir koridor her iki ucundan bölünerek tutukevi "avlusuna" dönüştürüldü. Bu koridora açılan üç küçük laboratuvar odası, parmaklıkları kapılar takılarak ve mobilyaları, oda başına üçer tane olmak üzere kanepelerle değiştirilerek hücrelere çevrildi. Bitişik diğer odalar gardiyan odaları, görüşme-test odaları, koğuş ve tutukevi yöneticilerinin (sırasıyla David Jaffe ve Zimbardo) odaları, ve yatak odaları olarak yeniden döşendi. Gizli bir video film makinesi gardiyan ve tutukluların konuşma, etkinlik ve davranışlarının büyük bir bölümünü kaydetmekteydi. Fizik çevre, "deliğe" (karanlık çok küçük bir odacık) konuldukları dönemlerin dışında, tutukluların görevlilerce gözetlenmesine elverişli bir biçimde ayarlanmıştı.

Bizim bu yapma tutukevimiz, belli bakımlardan, tutukluluğun yarattığı psikolojik durumun bir benzerini yaratma girişimini simgelemektedir. Deneyimizi, Carlo Prescott (hapis yatmış danışmanımız), eski tutukluları izleme görevlileri ve ıslah görevlileri ile yüzlerce saat süren görüşmelerden ve tutukevleri ile toplama kamplarına ilişkin tüm yayınları gözden geçirdikten sonra geliştirilen tutukevi ortamının derinlemesine bir çözümü üzerine kurduk.

"Gerçek" tutuklular, genellikle, güçsüzlük, bağımlılık, engellenmişlik, çaresizlik, bilinmezlik, aşağılanmışlık ve cinsel zayıflık

duygularından, keyfi denetimden yakınrlar. Yalnızca kısa bir süre için bir deneye katıldıklarının bilincindeki gönüllü deneklerde böylesine güçlü psikolojik duygular yaratmak hem yararı, hem de insancıl açıdan olanaksızdı. Gerçek tutukevlerinde sık rastlanan ırk ayırımı davranışlar, fizik şiddet eylemleri, süresiz tutukluluk ve eşcinselliği özendirici koşullar tutukevimizin amaçları dışındaydı. Fakat, tutukevi deneyiminin çok temel görünen öğelerini yaratmaya çalıştık.

Tutukevine gelmezden önceki bireysellik ve kimlik duygularını güçsüzleştirerek, her tutukluda bir bilinmezlik-tanımazlık duygusu geliştirmeyi denedik. Tutuklulara tek tip önlükler ve naylon kepler giydirildi; birbirlerini kimlik numaraları ile çağırmak zorundaydılar; kendilerine özgü dış görünümlemleri veren giysi ve benzeri eşyalarından arındırıldırılarak çıplak tutukevi hücrelerine yerleştirildiler. Bütün bunlar onların birbirlerine benzer görünmelerini ve diğer gözlemcilerle bir sürü görünümü vermelerini sağladı. Elbiseye benzeyen önlükler, iç çamaşırsız yalnız başlarına giyildi, bu durum, tutukluların fiziksel davranış ve etkinliklerini kısıtlayarak, onları erkekten çok kadınsı davranışa zorladı. Mektup yazmak, sigara içmek, hatta tuvalete gitmek gibi basit günlük etkinlikler için bile gardiyandan izin alınmak zorunda idi; bu durum tutuklularda çocuksu bir bağımlılık geliştirdi. Temiz ve düzenli olmalarına karşın, buldukları bölümler çok küçük, çıplak ve her türlü estetik düzenlemeden uzaktı. Pencerelerin yokluğu hava dolaşımını olanaksız kılıyor ve yıkanmamış tutuklu bedenlerinden sürekli kötü kokular yayılıyordu. Akşamları saat 10'da herkes hücrelerine çekildikten ve kapılar kilitlendikten sonra tuvalete gitmek yasaktı; böylece rahatlamak zorunda olan tutuklular, bu sorunu gardiyanların kendilerine verdikleri kovalarla çözmek durumundaydılar. Bazen gardiyanlar bu kovaların hemen temizlenmesine izin vermiyor; bu da tutukevinin kokmasına neden oluyordu.

Bütün bunların ötesinde, "gerçek" tutukevleri insanın zaman kavramı ile oynama düzenekleridirler. Bizim penceresiz tutukevimizde de tutuklular, çoğu kez, gecede mi yoksa gündüzde mi olduklarını bilemiyorlardı. Uyuduktan birkaç saat sonra "yoklama" düdüğünün kötü çığılı ile uyandırılıyorlardı. Yoklamanın görünürdeki amacı, herkesin tutukevi kurallarını ve birbirlerinin kimlik numaralarını bilip bilmediğini sınamaktı. Fakat, daha önemlisi, yaptıkları üç nöbet değişiminden her birinde, en az bir kez yapıları, bu yoklamalar

gardiyanlara tutuklularla ilişki kurmaları için düzenli bir olanak sağlamaktaydı. Yoklamaların başlangıçtaki 10 dakikalık süresi, deney boyunca, gardiyanlarca, kendiliğinden, sonsuzmuş izlenimi veren birkaç saate kadar uzatıldı. Tutuklularla bu karşılaşmaları sırasında yaptıkları işten sıkılan gardiyanlar, direnen tutuklularla alay ederek, keyfi kurallar uygulayarak, ve onlardan gelen her türlü karşı çıkışı açıkça abartarak kendilerini eğlendirmenin yollarını bulabiliyorlardı.

Gardiyanlar da “kişileştirilmişlerdi”. Tek tip gri üniformalar giyiyor, kendileri ile gözle iletişimi olanaksız kılan gümüş yansıtıcı güneş gözlükleri takıyorlardı. Kendilerine verilen plâstik sopalar, düdükler, kelepçeler, hücre ve “giriş kapısı” anahtarları güçlerinin simgelerini oluşturuyordu. Gardiyanlarımız, nasıl gardiyan olunabileceği konusunda, bizden özgün bir eğitim almamış olmalarına karşın, genel olarak, rollerini açık bir kolaylıkla oynadılar. Toplu iletişim araçları onlara, zaten taklit edebilecekleri pek çok gardiyan modeli sunmuştu.

Tutukluların olduğu kadar, onların davranışları ile de ilgilendiğimiz için, gardiyanlara, tutukevi yönetiminde bir takım yöntemleri bulup geliştirebilmelerine olanak verecek esneklikler sağlandı. Onlara, bu tutukevinde “disiplin ve düzeni” sağlamak zorunda oldukları, çıkabilecek herhangi bir sorunu çözmenin kendi sorumlulukları olduğu söylendi ve içine girmek üzere oldukları ortamın olası tehlikeleri konusunda uyarıldılar. Beklenenin aksine, gerçek tutukevi sistemlerinin çoğunda, toplumumuzun insanlarına sunabileceği bu karmaşık, ağır ve tehlikeli iş için “gerçek” gardiyanlara bundan daha fazla bir psikolojik hazırlık ya da yetiştirme olanağı verilmez. Yeni işlerine nasıl uyum yapacaklarını, çoğunlukla iş sırasındaki deneyim ve “güçlü olanın ayakta kaldığı” bir uyum döneminde “eski kabadayılarla” ilişkilerinden öğrenmeleri beklenir. San Quentin’deki ıslah görevlileri için hazırlanmış bir tanıtma el kitabına göre, “San Quentin’i tanımanın tek yolu deneyim ve zamandır. Bunu başarabilmek için bazılarının diğer bazılarından daha fazla deneyim ve zamana gereksinimi vardır; bazıları ise o noktaya hiç bir zaman varamazlar.”

Gardiyanınız olmayacaksa, bir tutuklu olamazsınız ve hiç kimse sizi ve tutukevinizi ciddiye almazsa bir tutukevi gardiyanı olamazsınız. Dolayısıyla, tutukevimizde giderek kokuşmuş bir ortak ilişkiler düzeni gelişmeye başladı. Gardiyanlar saldırganlaştıkça, tutuklular daha bir boyun eğer oldular; onların güç gösterileri tutuklularda koyunca bir bağımlılığa neden oldu; kendini abartmalar kendini

aşağılamalarla, yetke (otorite) çaresizlikle karşılandı; gardiyanların beceri ve denetim anlayışlarının tutuklularda ki karşılığı bunalım ve umutsuzluktu. Davranış, mizaç ve algılardaki bu farklılıklar herkes için daha bir açıklık kazanırken, artık "bileğinin hakkı" ile gücünü kanıtlamış gardiyanların, açıkça güçsüz ve ikinci sınıf insan durumundaki tutukluları yönetme gereksinimleri, insanın insanı aşağılamasında bundan sonraki aşamalar için bir gerekçe durumuna geldi:

Gardiyan K: Denetleme sırasında 2 numaralı hücreye, henüz yapılmış yatağı dağıtmak için girdim, tutuklu onu az önce düzelttiğini, dağıtmama izin vermeyeceğini haykırarak beni kısıkırak yakaladı. Boğazımı sıkıyordu, bu ara gülüyor olmasına karşın oldukça korkmuştum... Elimdeki copla fırladım, (çok güçlü olmamakla birlikte) çenesine vurdum, ve elinden kurtulduğumda çok kızgındım. Hazır olmadığım bir anda bana saldırdığı için hücesine geri gitmek ve onu bir güzel ıslatmak istedim.

Gardiyan M: Doğrusu, kendi davranışım beni şaşırttı. ...Onları birbirleri ile alay etmeye ve tuvaletleri çıplak elleri ile temizlemeye zorladım. Benim gözümde sığırda farkları yoktu ve hep herhangi bir girişimde bulunabilirler kaygısı içinde, onları göz altında tutmak zorunda olduğumu düşündüm.

Gardiyan A: Dağınık giysileri ve hücreleri dolduran pis kokuları ile tutukluları görmekten bıkmıştım. Bizden aldıkları emirlerle birbirlerinin gırtağına sarılışlarını seyrettim. İçinde buldukları durumu bir denyaeo krag örmüylorlardı. Onlar için bu bir gerçekti ve kimliklerini koruma savaşı veriyorlardı.

İlk günün olaysız geçmesi yüzünden ikinci günün sabahı patlak veren ayaklanma bizi şaşırtmış ve tümüyle hazırlıksız yakalamıştı. Tutuklular naylon berelerini fırlatıp attılar, numaralarını söktüler ve yataklarını kapılara dayayarak kendilerini barikat arkasına aldılar. Ne yapmalıydık? Gardiyanlar kötü durumdaydı, çünkü tutuklular yüzlerine karşı küfür ederek onları kışkırtıyorlardı. Sabah nöbetçisi gardiyanlar geldiğinde, gece nöbetçisi olanlara çok kızmışlardı, çünkü onların tutuklulara fazla yumuşak ya da gevşek davrandıkları kanısındaydılar. Ayaklanmayla kendi başlarına uğraşmak zorundaydılar ve bu amaçla yaptıkları şeyler gerçekten ürküntü vericiydi.

Önce, yedeklerin göreve çağrılmasında ısrar ettiler. Evlerinde, herhangi bir olasılığa karşı telefon başında bekleyen iki gardiyan tutukevine geldi, ve gece nöbetçisi gardiyanlar, sabah nöbetçilerine destek olmak üzere (ücretsiz) görevde kaldılar. Hepsi bir toplantı yaparak güce güçle karşılık vermeyi kararlaştırdılar. İnsan bedenini dondurucu bir karbondioksit püskürten yangın söndürücüleri ile tutukluları kapılardan geri çekilmeye zorladılar; kapıları kırarak her hücreye girdiler ve tutukluları çırılçıplak soydular, yatakları dışarı çıkardılar, koğuş liderlerini deliğe tıktılar, genel ola-

rak bir ezme ve ürkütme uygulamasına giriştiler. Ayaklanmayı bastırdıktan sonra, gelecekte patlak verebilecek başka ayaklanmaları önlemek amacı ile “iyi huylu” tutuklular için ayrıcalıklı yeni bir hücre oluşturdular, sonra da hiç bir açıklama yapmaksızın sorun yaratanlardan bazılarını bu hücreye, iyi tutuklulardan bazılarını başka hücrelere koydular. Hücreleri değiştirilen iyi huylu tutukluların yeni hücre liderleri, ayaklanmaya katılmadıkları ve hatta “jurnalciler” bile olabilecekleri için, onlara güvenemiyorlardı. Bundan sonra tutuklular hiç bir zaman birlik içinde sisteme karşı gelemediler. Ayaklanma liderlerinden biri, daha sonra, şöyle diyordu:

Birlik olsaydık, sanırım tutukevini ele geçirebilirdik. Fakat, ayaklanmanın başarısızlığa gittiğini görünce, boyun eğmeye karar verdim. Herkes aynı şeyi yaptı. Daha sonra da gerçekten gardiyanların denetimine girdik.

Bu olayın ardından, gardiyanlar keyfi güç gösterisi uygulamalarında yaratıcılıklarını gerçekten ortaya koymaya başladılar. Tutukluları uyduruk, anlamsız ve genellikle tutarsız kurallara uymaya zorladılar, giysi dolapları arasında kutuları ileri geri taşıtmak, battaniyelerinden diken ayıklatmak gibi amaçsız, ipe sapa gelmez işleri saatlerce yaptırıldılar (gardiyanlar bu biçimsiz işi yaptırabilmek için, daha önceden, battaniyeleri dikenli çalılar üzerinde sürüdüler). Yalnızca, emirle şarkı söylemek, gülmek ya da gülmemek yanında, tutuklular, ayrıca, bazı yoklamalar sırasında birbirlerini herkesin içinde aşağılamaya ve birbirlerine küfür etmeye de özendiriliyorlardı. Durmaksızın numaraları söyletiliyor ve ara sıra, sırtlarında, bazen bir gardiyan, bazen de bir başka tutuklu olduğu halde, pek çok kez, elleri üzerinde yatıp kalkma alıştırmaları yapmak zorunda bırakılıyorlardı.

Giderek tutuklular kaderlerini kabullenmiş bir tutuma girdiler ve hatta gardiyanların kendilerine uygun gördükleri insanlık dışı işlemleri gerçekten haklı gösterecek biçimlerde davrandılar. Tutuklular arasında geçen, teybe kaydedilmiş özel konuşmaların, görüşmelerine gene tutuklularca aktarılanların çözümü, bunların tam yarısının diğer tutukluları destekleyici nitelikte olmadığını ortaya koydu. Dahası, tutukluların diğer tutuklu arkadaşlarını değerlendirme doğrultusunda söylediklerinin % 85'i onları kötileyici nitelikte idi....

Otuzaltı saatten daha kısa bir süre içinde aşırı çöküntü, dağınık düşünme, denetimi güç ağlamalar ve ani kızgınlık nöbetleri yüzünden 8612 numaralı tutukluyu serbest bırakmak zorunda kaldık. Bunu istemeye istemeye yaptık çünkü bizi “kandırmaya” çalıştığına inanmıştık- deneysel bir tutukevinde gönüllü bir tutuklunun ger-

çekten böylesine rahatsız olup acı çekebileceğini düşünmek güçtü. Fakat bunu, ardışık üç gün içinde, her gün bir kişi olmak üzere, aynı bunalım belirtileri ile tepki gösteren üç başka tutuklu izledi, biz onları da deneyden çıkarmak zorunda kaldık. Bir başka tutuklu, ki bu beşincisiydi, (koşullu salıverme kurulunun salıverilme isteğini geri çevirmesi üzerine) bütün vücudunu kaplayan psikosomatik belirtiler yüzünden salıverildi. En yalın deyimini ile, bu insanlar tutukevi yaşamına yeterli bir uyum yapamamışlardı. Bu deneyimin sonuna kadar dayanabilenler, dayanamayıp erken salıverilenlerden yalnızca tek bir boyutta ayrılabilirlerdi ki, o da yetkeci (otoriter) kişilikti. Yetkeci kişiliği ölçmeyi amaçlayan psikolojik bir testten en yüksek puanı alan tutuklular yetkeye dayalı bu tutukevi ortamında en iyi işlev yapabilen kişilerdi. Tutuklular için daha başlangıçta bir gerçeğe dönüşüveren bu “yetkeye dayalı” ilişkiler ortamı, gardiyanlar için daha da bir gerçektir. Genellikle gardiyanlar tutuklulara hakaret ettiler, tehdit ettiler, fiziksel olarak saldırgandırlar, onları yola getirmek ya da yolda tutmak için (coplar ve yangın söndürücüleri gibi) araçlar kullandılar ve onlardan kişiliksizliği, tanınmazlığı vurgulayan aşağılayıcı biçimlerde söz ettiler: “Hey sen,” ya da “Sen (bir küfür...), 5401, gel buraya.” ve benzerleri. Gardiyanlar giderek daha baskıcı oldular ve yetkilerini daha fazla kötüye kullandılar.

Tutukevindeki herkes ve herşey güç açısından tanımlanmaktaydı. Bir gardiyan için kurumun olanaklı kıldığı bu tür yetki kullanımından yararlanmamak “zayıflık”, “beceriksizlik”, “tutukluların adamı olma” ya da uygun gardiyan davranışı ölçünlerinden sapma anlamını taşıyordu. Erich Fromm’un “bir başka canlıyı tam anlamı ile denetim altına alma arzusu” biçimindeki sadizm tanımına uygun olarak, bu çalışma sırasında denek gardiyanların tümü tutuklulara karşı sadistçe davrandılar. Bir çoğu anılarında, önemli olayların rapor edildiği formlarda, ve deney sonu görüşmelerde bu yeni buldukları güçten ve kullandıkları denetimden aşırı zevk aldıklarını, araştırmanın sonunda herşeyin bitmesine gerçekten üzüldüklerini belirttiler.

Gardiyanlardan bazıları duruma aşırı tepki göstererek tutuklular için geliştirdikleri aşağılama yöntemleri ile büyük bir düşmanlık ve ezicilik örneği ortaya koydular. Fakat, diğerleri biraz daha insanıldılar; ara sıra tutuklulara küçük iyiliklerde bulundular, onları cezalandırmakta isteksizdiler, diğer gardiyanların eziyete başvurdukları durumlardan kaçındılar....

Ancak iyi gardiyanların bu davranışları bile tutukluların iyiliğini isteme düşüncesinden çok, sistem içinde herkes tarafından sevilme arzusu ile güdülenir görünmekteydi. Hiç bir gardiyan tutukluların haklarını doğrudan koruma girişiminde bulunmadı, en acımasız arkadaşlarının emirlerini yumuşatma ya da önleme doğrultusunda işe karışmadı ya da bu tutukevine ayırtkanlığını veren insanlık dışı yaşamın niteliğine ilişkin hiç bir yakınmada bulunmadı.

Davranışlarında daha düşmanca olan gardiyanların en yıkıcı etkileri, kestirilmesi güç, amacı belirsiz bir takım önlemlerle keyfi bir ortam yaratmadaki başarılarında görülebilirdi. Tutuklular giderek edilgenleşmeye başladılar. Sordukları soruların ancak yarısına bir yanıt alabildiler, diğer yarısının karşılığı ise cezalandırılmak ve hakaret görmektir. Alacakları yanıtın bunlardan hangisi olacağını kestirmek bile olanaksızdı. Kurallara uymaya başladıktan sonra direnmeyi, soru sormayı ve herhangi bir biçimde tepki göstermeyi hemen tümüyle bıraktılar. Fiziksel olarak kaçma olanağının bulunmadığı, tehdit edici bir ortamda kullanabilecekleri en tehlikesiz yöntemleri öğrendikçe her türden tepkilerinde genel bir azalma görüldü. Kendilerinden istenilenlerin dışında hiç bir şey yapmadılar. Yapma! isteme! işitme! duyma! böylece tutukevleri ve benzeri ortamlarda kendini belâdan korumuş olursun kuralına sıkı sıkıya uydular.

Kendi kendinize soruyorsunuz, akli başında, eğitilmiş gönüllüler, eninde sonunda bitecek ayrıntılı bir oyunda, yalnızca birer oyuncu oldukları gerçeğini böylesine gözden kaçırabilirler miydi? Yalnız onların değil, ayrıca, bizim ve diğer aklıbaşında, duyarlı, ve sorumluluk sahibi başka yetişkinlerin de kaçırabildiklerini gösteren pek çok ip ucu vardı.

Denetimi olanaksız bir ağılama nöbetinin izlediği bir sinir bunalımı geçiren 819 numaralı tutuklu, bir gardiyanın kendisi dışındaki tüm tutukluları sıraya dizerek hepsine birlikte "819 kötü bir tutukludur. 819'un tutukevi demirbaş eşyasına yaptıkları hepimizin cezalandırılmasını gerektirmektedir. Bu nedenle 819 kötü bir tutukludur." tümcelerini söyletirmesi üzerine, zamanından önce salıverilmek üzereydi. Psikoloji binasındaki odasından 819'un bu söylenenleri işitiyor olabileceği gerçeğini anladığımızda, dinleniyor olması gereken odasına koştuk ve onu göz yaşları içinde, diğerlerinin kendisini "kötü bir tutuklu" olarak gördükleri sürece, tutukevini bırakıp gidemeyeceği gerekçesiyle tutuklular arasına geri dönme hazırlığı içinde bulduk. Kendisini bitkin ve hasta hissetmesine karşın, onlara "kötü" bir tu-

tuklu olmadığını kanıtlamak zorundaydı. Onu, gerçek bir tutuklu olmadığına, diğerlerinin de yalnızca öğrenciler olduklarına, bunun tutukevi değil bir deney olduğuna ve görevlilerin araştırma psikologları olduklarına inandırmak zorunda kaldık. Koğuş yöneticisinden gelen bir tutanakta "Koğuş yöneticisi olarak görevlendirilmem gereğine inanmama karşın, hiç değilse bazı zamanlar, başkalarına karşı duyarlılık ve ilgimi bir radyoyu kapatırcasına kapatabilmede yaşadığım kolaylık beni ürküttü" deniliyordu.

Gardiyanlardan birinin işittiğini bildirdiği bir toplu kaçma planı söylentisine gösterdiğimiz aşırı tepkiyi düşünün bir kez. Olay şuydu: Daha önce sinirsel bir rahatsızlık nedeniyle salıverilen 8612 numaralı eski tutuklu yalnızca şaka yapıyordu, arkadaşlarından bir grubunu toplayacak ve hep birlikte, ziyaret saatlerinden sonra, tutukevine saldıracaklardı. Söylentilerin yayılma biçimleri üzerinde veri toplamamız gerekirken, kurumumuzun güvenliğini koruma planları yaptık. Kaçma planına ilişkin ayrıntılı bilgi almak amacıyla 8612'nin eski hücre sine bir ihbarcı koyduktan sonra, tutukevi müdürü tutukularımızın eski kent tutukevine aktarılmasını istemek üzere Palo Alto Polis Karakoluna gitti. Müdürün pek duygusal yardım dileği en son dakikada, Palo Alto polis görevlisinin tutukularımızla ilgili sigorta ve sorumluluk konularını ortaya atması üzerine, geri çevrildi. Bu ortak girişim aksaklığına kızan görevliler bir başka plan yaptılar. Tutukevi kapatıldı, tutukular zincirlenmiş ve gözleri bağlı olarak uzaktaki bir depo odasına götürüldüler. Ayaklanma planını yapanlar saldırmak için geldiklerinde kendilerine deneyin sona erdiği ve kurtarılacak kimse'nin kalmadığı söylenecekti. Onlar uzaklaştıktan sonra da, güvenlik önlemlerini iki katına çıkararak gelecekte olası başka herhangi bir kaçma girişimini etkisiz duruma getirecektik. Sözde bunalım geçirerek bizi kandırdığı için! bir yolunu bulup 8612'yi geri getirerek tekrar tutuklamayı bile düşündük. Söylenti, söylenti olarak kaldı ve biz tutukevimizi söküp takmak için delice çalışarak, pek az veri toplayarak koskoca bir günü geçirdik. Ancak, bütün bunlara tepkimiz bir rahatlama ve mutluluk kadar, tükenmişlik ve engellenmişlik duyguları oldu.

Fakat, bu yeni gerçeğin ve iynin kötüye dönüşümünün beklenmedik gelişimi, en iyi anlatımını belki de gardiyanlardan birinin, Gardiyan A'nın, anılarından alınan bölümlerde bulmaktadır:

Deneyin başlamasından önce: Saldırgan olmayan ve edilgen bir kişi olarak başka insanlara gardiyanlıkebileceğimi ya da kötü davranabileceğimi aklımdan bile geçiremezdim.

Bir yönlendirme toplantısından sonra: Toplantıdan sonra üniformaların satın alınması bu deneyin oyunsu ortamını doğrulamaktadır. Pek çocuğumuzun, araştırmacıların bizden beklediği "ciddiliği" gösterebileceğinden kuşkuluydum.

İlk Gün: Tutukluların benim dış görünüşümle alay edeceklerinden kuşku yoktu ve ilk temel yöntemimi geliştirdim – ya da söyledikleri hiç bir şeye gülümsememek, ya da herşeyin yalnızca bir oyun olduğu izlenimini verecek hiç birşey yapmamak. . . . Üç numaralı hücre önünde durdum, sesimi değişik tonlarda ayarlayarak bir tutukluyla örneğin, 5486 ile konuşuyormuş rolü yaptım ve "Neye gülümsüyorsun?" dedim, "Hiç bir şeye bay ıslah görevlisi." diyerek tutuklunun yamıtını kendim verdim. Sonra ona "Sakin deneme." karşılığını verdim. (Bırakıp giderken kendi gözümde bir aptaldım).

İkinci Gün: 5784 bir sigara istedi, onu duymazlıktan geldim, çünkü ben sigara içmem ve içeni de sevmem. . . . Bu ara 1037'ye karşı bir yakınlık duyduğum için onunla konuşmaya karar verdim. . . . yoklamayı yaptıktan ve ışıkları söndürdükten sonra Gardiyan D ve ben evlerimize, kız arkadaşlarımızın yanına gitmek ve onlara yapacaklarımız konusunda yüksek sesle konuştuk.

Üçüncü Gün (ilk ziyaretçi gecesi için hazırlık): Tutuklular, eğer görüşmelerini kısa kestirmek istemiyorlarsa, hiç bir yakınmada bulunmamaları konusunda uyardıktan sonra, ziyaretçi ilk anababa çiftini içeri aldık. Görüşme salonundaki gardiyanlardan biri olarak kendimi göstermek için bir takım önlemler aldım, çünkü bu gerçekten sevdiğim türden bir kontrol gücü için elime geçen ilk fırsattı. Söylenenler ya da söylenmeyenler üzerinde denetimi tam herkesin gözüne çarpan bir kişilik, işte ben bunu çok severim. Ana baba ve tutuklular sıralarda otururlarken ben masanın sonuna oturdum ve bacak bacak üstüne atarak söylenenlerden yalanlamak istediklerimi işime geldiğince yalanladım. Bu, deneyin gerçekten hoşlandığım ilk bölümü idi. . . . 817'nin itirazcı bir tutumu var ve yakından gözlenmeli.

Dördüncü Gün: . . . Danışma odasından ayrılmadan önce, bir tutukluyla kelepçe taktığım ve gözlerini bağladığım için psikolog beni oldukça sert bir biçimde eleştirdi, ben de ona, biraz da ülkalâca bir tavırla, bunun gerekli bir güvenlik önlemi, aynı zamanda da görevim olduğunu anımsattım.

Beşinci Gün: Bütün emirlere abartmalı (alaycı) tepki göstermeyi ısrarla sürdüren "koğuş çavuşuna" eziyet ediyordum. Hem hak ediyor olması, hem de onu sevmemem nedeniyle çavuşu, özel kötü işlemlere hedef olarak diğerlerinden ayırıyordum. Gerçek sorun akşam yemeğinde ortaya çıktı. Yeni tutuklu (416) sosisini yememekte ısrar etti. . . . sosisleri zorla ve sürekli ellerinde tutturarak onu deliğe taktık. Bir yetke (otorite) bunalımı ile karşı karşıyaydık; bu isyancı tutumun diğerleri üzerindeki güçlü denetimimizi sarsma olasılığı vardı. Tutuklu dayanışmasını kendi amacımız için kullanmaya karar verdik ve bu yeni tutukluyla, yemeğini yemediği sürece diğerlerinin de ziyaretçileriyle görüşmelerine izin verilmeyeceğini söyledik. . . . Kapatıldığı deliğin önünden gelip geçerek var gücümlle kapısına vuruyordum. . . . Diğerlerinin de rahatsız edilmesine ve başlarının belâya girmesine neden olduğum için bu tutukluyla çok kızırıyordum. Ona zorla yedirmeye karar verdim fakat yemiyordu. Yiyecekleri yüzüne gözüne bulaştırırdım. Bütün bunları yapanın ben olduğuma bir türlü inanamıyordum. Onu yemeye zorladığım için kendimden nefret ediyordum fakat, yemediği

Altıncı Gün: Deney sona erdi. Bir rahatlık duyuyorum fakat, bazı gardiyanların artık para kazanamayacakları için, diğer bazılarının da çok sevdikleri bir işin sona ermesi yüzünden düş kırıklığına uğradıklarını görmek beni çok şaşırttı.

Artık, yaptığımız bilimsel yöntemlerin gerekli kıldığı bir özenle, hipotezlerin sınıanıp değerlendirildiği, bilimsel bir çalışma değildi.

İçinde yaşadığımız anın güçlü duyguları, acıları, insanları kontrol etme gereksinimi, güç tirmanı, çevremizde ve içimizde patlak veren diğer olay ve duygular arasında bocalayıp kalmıştık. Araştırmak istediğimiz gerçek değişkenlere yeteri kadar zaman kalmadı. Deneyi sona erdirmek zorundaydık. Böylece, iki haftalık bir süre için planlanan tutukevi deneyimiz yalnızca altı gün ve gecenin sonunda (gerçekten altı mıydı?) bitti.

Yalnızca herkesin bildiği bir gerçeği, bazı insanların sadistik, diğer bazılarının güçsüz ve tutukevlerinin ise gül bahçeleri olmadığını kanıtlamak çekilen, bunca sıkıntıya değer miydi? Eğer, kanıtladığımızın tümü bu ise, yukardaki sorunun yanıtı kesinlikle hayır olacaktır. İnanıyoruz ki, bu deneyden çıkarılabilecek bir çok önemli ip ucu vardır. Burada bunlardan yalnızca birkaçına değinilebilir.

Bu çalışmanın olası toplumsal değeri normal, sağlıklı, eğitim görmüş genç insanların bir "tutukevi ortamının" kurumsal baskıları altında böylesine çarpıcı bir biçimde değişebilmeleri gerçeğinde yatmaktadır. Eğer böyle bir değişme, gerçek tutukevlerinde olası, aşırılıkların yokluğuna karşın, bu kadar kısa bir süre içinde oluşabiliyorsa ve söz konusu olan "Amerikan Gençliğinin seçkin bir bölümünün" değişmesi ise, şu anda, o doğaya aykırı "toplumsal deneyde" bulunan gerçek gardiyan ve tutuklulara toplumun ne yapıyor olduğunu düşünmek bile, insanı, iliklerine kadar sarsabilir.

Deney boyunca gözlenen hasta ruhsal yapıyı deneklerin önceden getirdikleri kişilik ayrılıkları ile açıklamak inandırıcı olamaz çünkü, böyle bir açıklama olanağı, izlediğimiz denek seçimi süreçleri ve tesadüfi örneklem, tesadüfi dağıtım yöntemleri ile ortadan kaldırılmıştır. Deneklerin sağlıklı toplumsal ve kişisel tepkileri, en doğru bir biçimde, onların, bu tutukevinde "uygun" ama başka ortamlarda hastalıklı sayılacak türden davranışları destekleyen bir çevre ile etkileşimlerinin bir ürünü olarak algılanabilir. Eğer, benzer tepkileri gerçek bir tutukevinde gözlemiş olsaydık, bir yanda, tutukevi sisteminin eleştiricileri gardiyanlara "psikopat" etiketini yapıştırma çabuk davranırken, öte yandan psikiyatristler, herhangi bir tutuklunun davranışını özyapı çatlaklarının ya da kişilik uyumsuzluklarının bir ürünü olarak açıklayabilirlerdi. Davranış bozukluklarının kaynağını belli bir kişinin ya da grubun içinde algılama yönündeki bu eğilim çevresel ya da ortamsal etkenlerin gücünü yeterince değerlendirmemektedir. ...

Deneyimizin hemen ardından yaptığımız bilgi alışverişi oturumlarında güçlü duygularımızı açığa vurma, ahlâksal ve insancıl

sorunları tartışma olanağı bulduk. Gelecekte bu ortamın “gerçek yaşamdaki” benzerlerine nasıl daha ahlâksal tepki gösterebileceğimizi düşündük.

Deneklerimizle anket ve kişisel görüşmelere ve grup olarak bir araya gelmelere dayalı, bir yıl süren, izleme çalışmaları, ruhsal rahatsızlıklarının geçici ve ortama özgü, fakat edinilen kişisel bilgilerin kalıcı olduğunu göstermiştir. Araştırmanın en rahatsız edici verisi, o bordum katı tutukevinde olanlarla kendi yaşamımızdaki günlük deneyimler arasındaki, koşutluklarda saklı görünmektedir. Fiziksel olarak tutukevi kurumu, hepimizin günlük olarak yaratıp nüfuslandırarak sürdürdüğümüz psikolojik tutukevlerinin, daha belirsiz fakat çok daha yaygın, beton ve çelik bir benzerinden başka bir şey değildir.